

Nidai'nin Kitabı: Manzûme-i Tıbb

Nidai's Book: Manzûme-i Tıbb

Burhan PAÇACIOĞLU,^a
Gülay YILDIRIM^b

^aTürk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Cumhuriyet Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi,
^bDeontoloji ve Tıp Tarihi AD,
Cumhuriyet Üniversitesi Tıp Fakültesi,
Sivas

Geliş Tarihi/Received: 14.09.2009
Kabul Tarihi/Accepted: 16.12.2009

*VI. Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik
Tıp Günleri, Antakya 27-30 Mayıs 2009'da
poster olarak sunulmuştur.*

Yazışma Adresi/Correspondence:
Burhan PAÇACIOĞLU
Cumhuriyet Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Sivas,
TÜRKİYE/TURKEY
pacaci@cumhuriyet.edu.tr

ÖZET Nidai'nin manzum tarzındaki eseri, 1567 tarihinde yazılmış ve II. Selim'e ithaf edilmiştir. Eserin bir nüshası da III. Murat'a takdim olunmuştur. **Amaç:** Çalışmamız bir bakıma sınırlı sayıda olan yazma eserleri ele alan tıp tarihi çalışmalarının sayısını artırma kaygısına dayanmaktadır. **Gereç ve Yöntemler:** Manzûme-i Tıbb'ın, Türkiye'deki kütüphanelerde 56 nüshası bulunmaktadır. Bunların dışında biri makale sahiplerinden Paçacıoğlu'nun şahsı kütüphanesinde, diğeri Tunus'ta resmi bir kütüphanede bulunan iki nüsha daha mevcut olup çalışmamızda bu ikisinden yararlanılmıştır. Eserin incelenmesinde Paçacıoğlu'ndaki hareketli olan nüsha esas alınmış ve harekesiz olan Tunus nüshasıyla karşılaştırılmıştır. Çalışma kapsamında Nidai ve Manzûme-i Tıbb hakkında tanıtıcı bilgi verilmiş ve eserde yer alan bazı hastalıkların tedavi yöntemlerinin tam metin transkripsiyonunun yanı sıra günümüz Türkçesine sadeleştirilmesi yapılmıştır. **Bulgular:** Tuğla koyma, şişe çekme, kan aldırma gibi mekanik yöntemlere yer vermiştir. Şurup, fitil, yakı ve karışım şeklindeki ilaçlar, bitkisel, madensel ve hayvansal kaynaklı olup tedavi şekillerinin hepsi denenmiştir. Eser 725 beyit ve 30 varaktan oluşmuştur. Mesnevi tarzında yazılmıştır. Dört ana bölümden oluşan birinci bölümünde; insanın yaratılışı, beden yapısı ve beden sağlığı ile ilgili, ikinci bölümünde insan hastalıklarının teşhisi ve tedavisi ile ilgili, üçüncü bölümünde, bazı şurupların yapılmasına ve bunların faydalarıyla ilgili ve dördüncü bölümünde ise macun yapımı ile ilgili bazı bilgiler aktarılmıştır. **Sonuç:** Belli başlı hastalıkların tedavisinde halkın kendi kendine hazırlayıp uygulayabileceği ilaçlar ele alınmıştır. Bilgilerin akılda kalmasını kolaylaştırmak için döneminde tek manzume şeklinde yazılmış bir eserdir. Kendinden önceki hekimlerin uygulamasından esinlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tıp Tarihi; tıp, geleneksel; doktorlar

ABSTRACT The masterpiece of Nidai, which was in verse format, was written in 1567 and attributed to Selim the II. Another copy was also presented to Murat the III. **Objective:** Though, there are many manuscripts reflecting the history of Turkish medicine, studies of medical history dealing with these are restricted and our study in one sense tries to increase this number. **Material and Methods:** Manzûme-i Tıbb has 56 copies in libraries of Turkey. On the other hand, one is in the library of Pacacioglu, who is the owner of the article, and two are in the official library in Tunus, which we have benefited from in our study. While the masterpiece was being looked into, the copy of Pacacioglu written in harekes (which are signs used in Arabic alphabet as short vowels) has been taken as the base and it has been compared to the Tunus copy, which is not written in harekes. Within the context of the study, introductory information about Nidai and Manzûme-i Tıbb has been given and the texts have been simplified into modern Turkish in addition to the exact transcription of some cures for diseases which are located in the masterpiece. **Results:** He has given place to mechanical methods such as putting bricks, pulling bottles and having blood drawn. Drugs in the form of syrup, piping, plaster or mixture were of inorganic or animal origin and all the forms of treatment have been used. The manuscript consisted of 725 verses and 30 sheets. It was written in the style of Mathnavi. Some knowledge has been mentioned about the creation of the human being, the structure and the health of the body in the first part; the diagnosis of human disorders and treatment for these in the second part; how some syrups are made and their benefits in the third part; and how the paste is made in the fourth part. **Conclusion:** Drugs that can be prepared by common people for the treatment of certain disorders have been mentioned. In order to ensure the permanency of the information submitted, the book was written in verse and the author was inspired by the physicians before himself.

Key Words: History of medicine; medicine, traditional; physicians

Insanoğlu eski çağlardan beri hastalıkların teşhisi, tedavisi ve hastalıklardan korunma amaçlı bitkisel, hayvansal, madensel kaynaklı maddelere, basit cerrahi yöntemlere ve mistik tedavilere başvurmuştur. Bu yöntemler kültürün bir parçası olarak günümüze kadar gelmiştir.¹

Eski Mezopotamya'da kil tabletlerinden, Mısır'da hiyeroglif yazılarından, Hint'teki Ayur-veda kitabından ve yazmalardan biri olan Sustura'dan, Çin'de Wang Shu Ho isimli eserden halk hekimliğiyle ilgili tıbbi bilgiler çerçevesinde, hastalıkların teşhis ve tedavisi için yapılan uygulamaların yanında bitkisel, hayvansal ve madensel maddelerden yararlanıldığı görülmektedir.² Bugün Anadolu'da halen halk arasında benzer yöntemlerin kullanıldığı bilinmektedir.

Tıp, Yunan'da hekim Hipokrat'la birlikte MÖ. V. Yüzyıldan itibaren bilimsel bir kimlik kazanmış ve Romalı hekim Galen sayesinde ilaç terkipleri hazırlanarak hastalıklara şifa aranmıştır.²

İslam tıp dünyası Mezopotamya, Orta Asya, Mısır, Çin, Hint, İran, Roma ve özellikle Yunan tıbbının çok büyük etkisi altında kalmıştır. Halk hekimliğiyle ilgili alınan bilgileri inceleyen Ebu Bekir Muhammed b. Zekeriya Razi (854-932), Farabi (870-950), Ebu Hanife Dinaveri (895-992), Ebu Reyhan Biruni (973-1051), İbn-i Sina (980-1037), İbn-i Baytar (1197-1248) gibi bilginler halk hekimliğinde kullanılan ilaçlardan ve tedavi yöntemlerinden söz etmişlerdir.²

Türklerde Halk hekimliği Şamanizm'le birlikte görülmektedir. Şamanizm inancının bir sonucu olarak Göktürkler halk hekimliğinde ağırlıklı olarak telkin yolunu uygulamışlar bununla birlikte mide ağrılarına ve verem hastalığına karşı bal ve kırmızı gibi maddeleri de ilaç olarak kullanmışlardır.³ Kutadgu Bilig, Divanü Lugati't Türk, Dede Korkut hikâyeleri gibi eserlerde de halk hekimliğine rastlamak olanaklıdır.

Türklerin Anadolu'ya yerleşmesiyle Selçuklular döneminde darüşşifalar, medreseler kurularak hekim yetiştirme geleneği Osmanlılarda da devam etmiştir. XIV. Yüzyılda bir taraftan doğulu bilginlerin eserleri Türkçeye çevrilmiş, öte yandan yarı telif yarı toplama sayılabilecek tıbbi metinler or-

taya konmuştur. XIII. yüzyılda yaşamış olan Hekim Bereket'in yazmış olduğu Tuhfe-i Mübarizi isimli kitap Türkçe yazılmış ilk tıp metni olarak kabul edilmektedir. Türkçe olarak yazılan ve tarihi bilinen ilk eser İshak bin Murad'ın 1387 yılında yazdığı Edviye-i Müfrede'dir.⁴

Türklerin yüzyıllar boyunca değişik bilim dallarıyla ilgili birçok yazma eser bıraktığı bilinmektedir. Ancak bu alanda yayımlanmış eser sayısının yeterli olduğunu söylemek olanaklı değildir.⁵ Günümüz tıbbın geçmişi olan tıbbi folklorun öğrenilmesinde yazma eserlerin etkisi önemli olmuştur.² Türk Halk Hekimliği süreci içerisinde IV. ile IX yüzyıl arasında birçok hekim, halk hekimliğine önem vermiş ve halk hekimliği bilgilerini içeren tıbbi yazmalarında; bitkisel, hayvansal ve madensel maddelerle tedavi yollarından bahsetmişlerdir.^{2,6}

Türk tıbbının geçmişini yansıtan pek çok yazma eser olmasına rağmen bunları ele alan tıp tarihi çalışmaları sınırlı sayıda ve çalışmamız bir bakıma bu sayıyı artırma kaygısına dayanmaktadır. Makale sahiplerinden Paçacıoğlu'nun basıma hazırlamakta olduğu tam metin transkripsiyonunu ve dilbilgisini içeren kitabın bir ön ürünü olan çalışma kapsamında; Nidai ve Manzûme-i Tıbb hakkında tanıtıcı bilgi verilmiş ve eserde yer alan bazı hastalıkların tedavi yöntemleri aktarılmıştır.

GEREÇ VE YÖNTEMLER

Çalışmamızda makale yazarlarından Paçacıoğlu'nun şahsı kütüphanesinde, diğeri Tunus'ta resmi bir kütüphanede 10041 numarada kayıtlı bulunan iki nüshanın incelemesinde Paçacıoğlu, kendisindeki harekeli olan nüshayı esas almış ve harekesiz olan Tunus nüshasıyla karşılaştırmıştır (Resim 1 ve Resim 2). Karşılaştırmada Paçacıoğlu'ndaki nüsha "B", Tunus nüshası "T" harfiyle ifade edilmiştir. Eserde yer alan bazı seçilmiş bölümlerin, tam metin transkripsiyonunun yanı sıra günümüz Türkçesine çevrilmiştir.

NİDAI'NİN HAYATI

XVI. yüzyıl tabip ve şairlerinden olan Nidai hakkındaki kesin bilgilere, kendisinin yazmış olduğu eserlerden ve bazı tarihi kaynaklardan ulaşmak mümkün olmaktadır. Nidai'nin doğum ve ölüm yılı

RESİM 1: Paçacıoğlu'nun şahsi kütüphanesinde bulunan Manzûme-i Tıbb nüshası.

bilinmemekle birlikte (nokta atıldı)⁷ O, 35 yaşına gelene kadar olan hayatını Esrar-ı Genc-i Ma'ni isimli eserinin sonunda özetlemektedir. Nidai'nin bu eseri 1543 yılında tamamladığı göz önüne alınırsa, doğum tarihinin 1509'a tekabül ettiğini söylemek olanaklıdır.⁸

Şairin 35 yaşından sonraki hayatını ise Menâfiü'n-Nas adlı eserinden öğrenmek mümkündür. Nidai burada: "...alem-i seyahatde iken Kırım Hanlarından sahip Giray Han'a hoca olup tekarrüb hasıl ettükçe." diyerek Ankara'dan ayrılıp seyahate çıktığını ve bu vesileyle Kırım'a gelerek, Kırım Han'a hocalık yaptığını belirtmektedir. Sahip Giray 1534'te han olduğuna göre, Nida'nın Kırım'a geliş tarihinin 1534'ten sonra olması gerekmektedir.⁹ Nidai söz konusu eserinde, Giray Han'ın kendisini çevresindekilerin etkisiyle zindana attırıldığını ifade etmiştir. Giray'ın öldürülmesi ile (1551) zindandan kurtulmuş, bundan sonra yine kendi ifadesine göre, yüz yaşını aşkın bir pirden tıp ilmini öğrenmiş ve bununla ilgili çalışmalar yapmaya başlamıştır. Tabiplikteki başarısı nedeniyle Konya valisi şehzade II. Selim'in hekimi olmuştur.¹⁰ Kaynaklarda he-

kimbaşı olduğu belirtilse de bazı kaynakların bu bilgiyi desteklemediği görülmektedir.^{11,12} Büyük olasılıkla Nidai'nin hekimbaşı olduğunu ifade edenlerin, o dönemde hekimbaşı olan Mısırlı Kaysuni-zade Mehmet Efendi ile karıştırdıklarını belirtmek olanaklıdır. Diğer karışıklık nedeni Nidai'nin Rebi'us-selame'nin sebeb-i telif bölümünde Kaysuni-zade mahlasını kullanmış olmasıdır.¹¹ Nidai'nin İstanbul'da öldüğü belirtilmesine karşın tarih verilmemiştir.^{7,10}

ŞAİRİN DİĞER ESERLERİ

Esrâr-ı Genc-i Ma'ni: Nidai'nin 1543 yılında 35 yaşındayken yazdığı ilk eseri olup, ahlak ve tasavvufu ilgili konuları içermektedir.⁸ Mesnevi tarzında düzenlenmiş eserde tasavvufun ilkeleri hikâyelerle anlatılmaya çalışılmıştır.¹¹ Eserin İstanbul Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde tek nüshası bulunmaktadır.¹³

Menâfiü'n-Nas: Nidai'nin tıp üzerine yazdığı en hacimli eseri olup 60 babbdan oluşmaktadır. Ese-

RESİM 2: Tunus'ta resmi bir kütüphanede bulunan Manzûme-i Tıbb nüshasının ilk sayfasi.

rin başında üç sayfalık manzum bir kısım ve tıp ilminin değerinden bahseden iki sayfalık bir giriş bölümü yer almaktadır. Bunu hastalıklarla ilgili ilaçların anlatıldığı kısım takip etmektedir. Yazar son bölümde hayatını ve maceralarını anlatmaktadır.¹¹ Sultan II. Selim'e 1566 yılında takdim edilen ve El-Selimü's-Sâni fi't-Tıbb adı ile de anılan eserin, genelde nesir olarak kaleme alındığı, ancak bazı kısımların nazım şeklinde tertip edilmiş olduğu görülmektedir.¹⁴ Şair bu eserini Farsça bir çalışmadan tercüme ettiğini belirtmektedir.⁸

Rebi'u's-selâme: Kolera, veba ve diğer bulaşıcı hastalıklarla ilgili bilgiler vermektedir. Eserde beş buçuk sayfalık manzum mukaddime bölümünden sonra mensur olarak yazılmıştır.¹¹ II. Selim adına yazılmış olan eserin iki nüshası bulunmaktadır.¹⁵

Nida'inin bu dört eseri dışında Tebâbet-i Beşeriye ve Baytâriyye, Manzûm Baytar-name, Tenbîh-name, Fetih-nâme-i Kal'a-i Cerbe isimli eserlerin olduğundan söz edilirse de kaynaklarda bunlar hakkında geniş bir bilgi bulunmamaktadır.¹⁰

Bazı kaynaklarda Nidai'nin müstakil eseriymiş gibi gösterilen; Lokman Hekimin yaptığı macunun tertip ve faydalarını anlatan *Tercüme-i Nazm-ı Lokman Hekim* ile hekimlere bazı tavsiyeleri içeren Vasiyyet-nâme ise *Menâfiü'n-Nâs* adlı esrin içinde yer alan manzum parçalardır.¹³

MANZŪME-İ TİBB

Değişik kaynaklarda Manzûme, Manzûme-i Tıbb, Ed- Dürrü'l- Manzûm, Cevher-i Tıbb, Manzûme Fi't-Tıbb, Et-Tıbbü'l-Manzû, Risâle-i Hikmet adlarıyla da anılan Nidai'nin, bu eseri 1567 tarihinde yazılmış ve II. Selim'e ithaf edilmiştir. Eserin bir nüshası da III. Murat'a takdim olunmuştur.¹³ Karabulut'un bildirdiğine göre eser yaklaşık 700 beyit olup *Menâfiü'n-Nâs* adlı kitabın kısaltılmış ve manzum haline getirilmiş şeklidir. Ancak yapılan teste göre 725 beyitten oluşmaktadır. Çünkü edisyonkritiği yapılan B ve T nüshalarında 695 beyit mevcut olup saptamalarımız sonucunda eserin beyit sayısı 725'i bulmaktadır. XVI. yüzyıla ait olan Manzûme-i Tıbb'ın, Türkiye'deki kütüphanelerde 56 nüshası bulunmaktadır.¹⁵ Bunların dışında biri Paçacıoğlu'nun şahsı kütüphanesinde, diğeri

Tunus'ta resmi bir kütüphanede bulunan iki nüsha daha mevcuttur. Tunus nüshasının kayıtlarında eserin ismi "Kitab-ı Tıbb" olarak kaydedilmiş ve yazarının Ankaralı Nidai Mehmet Efendi olduğu belirtilmiştir.

Eser, 30 varaktan oluşmuştur. Sayfa numarası konmamış ancak sayfanın sonundaki kelime bir sonraki sayfanın başında tekrar etme geleneğini sürdürmüştür.

Mesnevi tarzında yazılmış olan eser Allah'a ve Hz. Muhammed'e övgüden sonra padişah II. Selim'in metni ile devam etmektedir. Şair, II. Selim'e yazdığı dua kısmında eserin adını ve yazılış tarihini şu beyitlerle vermektedir.

- *Dindi Manzûme nâmi nazm iledür*
- *Dizmedi kimse böyle nazm-ıla dürr*
- *Ger bunun tarihi olursa murād*
- *Nüh sad oldı vü penç ile heftād [1571]*

İthaftan sonra Dibâce-i Kitâb başlığı altında ilmin önemine değinen şair; ilmi, ilm-i din ve ilm-i tıp olarak ikiye ayırır ve tıp ilmiyle uğraşmanın öneminden söz etmektedir.

Dört ana bölümden oluşan **birinci bölümünde**; insanın yaratılışı, beden yapısı ve beden sağlığı ile ilgili bazı bilgiler aktarılmıştır.

İkinci bölümünde ise "İnsan Hastalıklarının Teşhisi ve Tedavisi" başlığı altında ve 60 bab halinde pek çok hastalıkla ilgili bilgiler verilmekte ve bunların tedavisinde kullanılan ilaçların neler olduğu, nasıl hazırlanıp kullanılması gerektiği hakkında açıklamalar yer almaktadır. Nidai, ikinci bölümün kelim kısmında tıp ilmini hiç kimsenin bilmediğini ve şiir şeklinde ifade etmediğini, denenmiş bilgileri toplayamadığını ve bu bilgileri ezberleyeninin işinin ehli olacağını belirten beyitler aşağıda yer almaktadır.

- *Bahr-ı hikmetde olmışam gavvās*
- *Ne ki cem' eyledümse gevher-i hās*
- T.18a *Bunda yazdum bu denlü derde devā*
- *Derde devā viren egerçi Hudā* (T:dermân vire)
- *Kamu ilhām-ıla yazılmışdur*

- *Dürr-i hikmet 'aceb dizilmiştir*
- *Nazm-ıla hiç kelām-ı hikmete el*
- *Kimse urmuş değil bi- Hakk-ı ezel*
- *Böyle cem'-i mücerrebât olmaz*
- *Böyle bu 'ilmi her kişi bilmez*
- *Kim ki ezberlerse olur hâzık* (T: Bunu ezberlese, B: ola)
- *Kâzib olmaya her sözi sâdık*

Eserin **üçüncü bölümü**, bazı şurupların yapılmasına ve bunların faydalarına ayrılmıştır. Üçüncü bölümün başında da eserin yazılış amacının belli başlı hastalıkların tedavisi için gerekli olanları başka kitaplara gerek kalmadan yararlanılması olduğunu, bunun için de yazısını kısa, süslü ve sağlam değerli bilgilerden oluşturduğunu belirttiği beyitler şu şekilde yer almıştır;

- *Bâb-ı Salisde dinle birkaç söz*
- *Şol gereklülere beyân idevüz*
- *Her 'alile gerek olursa 'ilâc* (T: olur bu 'ilâc)
- *Kitâb-ı gayra olmaya muhtâc* (T: Tıbb-ı gayra hiç)
- *Sözümü gerçi ihtisâr itdim*
- *Bunu dört kapulu hisâr itdim*
- *Böyle muhkem binâ kurulmadı hiç*
- *Böyle rengin edâ görülmedi hiç*
- *Bunu itdim hazi'ne-i hikmet*
- *Ne hazîne içi tolu ni'met*
- *Bu hisâra giren irer rence*
- *Yeye ni'metlerini doyunca*
- *Dinle imdi nedür asıl maksûd*
- *İrgüre tâ tamâmına Ma'bûd*

Dördüncü bölümünde ise macun yapımı anlatıldıktan sonra, bunların hangi hastalıkların tedavisinde kullanılacağı belirtilmiştir.

"**Hatimetü'l- Kitab**" başlığı altında oluşturulan eserin son bölümünde, bu eserin hikmet denizindeki bir damladan ibaret olduğunu belirten şair, kitap sayesinde şifa bulanların, Sultan Selim Han'a dua etmelerini isteyerek eserini aşağıdaki beyitlerle bitirmiştir.

- *Bunca 'illet için devâ yazdum*
- *Her birin cisme cân- fezâ yazdum*
- *Bahr-ı hikmetden almışam katre*
- *Şemsden nitekim bu bir zerre*
- *Muhtaşardur egerçi hey'et ile*
- *Toptoludur 'ulüm-ı hikmet ile*
- *Bunun ile 'amel iderse kişi*
- *Begenilmiş ola ânun her işi*
- *Degülem gerçi bu söze lâyıık*
- *Vâridât-ı Hudâ'dur ey 'âşık*
- *Bâtınümde virildi bana bu kâr*
- *Bunu ilhâm-ıla didim ne ki vâ*
- *T.24b Sebeb oldı muhabbet-i sultân*
- *Ya'ni Sultân Selim Hân-ı zemân*
- *Devlet ü şevketi ziyâd olsun*
- *İki 'âlemde ber-murâd olsun*
- *Zill-ı Hakdur vücûdı pür-cûdı*
- *İde bâkı o zill-ı memdüdi*
- *Bu kitâbdan bulan devâ vü şifâ*
- *Hazret-i pâdişâha ide du'â*

Eserde yer alan bölümler, makale yazarları tarafından bölümlendirilmiş ve eski sözcüklerin günümüzdeki karşılıkları parantez içinde verilmiş halde, aşağıdaki gibidir:

EL-BÂBŪ'L-EVVEL (I. BÖLÜM)

- Ma'rifetü'l-Cism (Bedenle İlgili Bilgiler)
- Der Ma'rifet-i 'Anāsır-ı Erbâ (Dört Unsurla İlgili Bilgiler)
- Der Ma'rifet-i Tabâyi'-i Ahlât (Mizaçla İlgili Bilgiler)
- Ma'rifetü'l-İnsân (İnsanla İlgili Bilgiler)

EL-BÂBŪ'S- SÂNİ (II. BÖLÜM)

- Teşhis-i Emrâz-ı İnsân-u Mu'âlece-i Ebdân (İnsan Hastalıklarının Teşhisi ve Tedavisi)
- Mu'âlece-i Dimagi (Akıl Hastalıklarının Tedavisi)
- İlâc-ı Nâzile (Nezle)

- Devā-1 Suda' (BaşAğrısı)
- Devā-1 Çeşm (Göz)
- Devā-1 Diğer (Diğer Göz Hastalıklarının Te-davisi)
- Devā-1 Diğer (Diğer Göz Hastalıklarının Te-davisi)
- Devā-1 Diğer (Diğer Göz Hastalıklarının Te-davisi) T.8a
- Devā-1 Enf (Burun) T.8a
- Devā-1 Üzn (Kulak) T.8a
- Devā-1 Bād-1 Şinām (Yüzdeki Cilt Hastalığı) T.8b
- Devā-1 Dāü's-Sa'leb (Saçkıran) T.8b
- Devā-1 Dendān (Diş Ağrısı) T.9a
- Devā-1 Ağız Ağrısı T.9a
- Devā-1 Dilçik (Bademcik) T.9a
- Devā-i Madde (Boğaz Ağrısı)
- İlāc-1 Verem
- Devā-1 Zıku'n –Nefes (Nefes Darlığı)
- Devā-1 Şikak (Makattaki Çatlaklık)
- Devā-1 Frenk (Frengi)
- Devā-1 Diğer
- Devā-1 Diğer
- Devā-1 Diğer Frengi
- Devā-1 Hulkum (Boğaz)
- Devā-1 Ekile (Cilt Hastalığı)
- Devā-1 Bahak (Addison) ve Baras (Leke)
- Devā-1 Cereb (Uyuz) Kara Bahak
- Devā-1 Cereb
- Def'-i Arak (Terin Giderilmesi)
- İhrāc-1 'Arak ez-Beden-i İnsân
- Devā-1 Burun Kanı
- İlāc-1 Ra'şe (Titreme Hastalığı, Parkinson)
- İlāc-1 İstiskā'-i Batnı (Karında Su Birikmesi, Siroz Türü)
- İlāc-1 İstiskā'-i Zıkkı (Sarı Su Birikmesi, Siroz Türü)

- İlāc-1 İstiskā'-i Lahmı (Doku Arasında Sıvı Birikmesi, Siroz Türü)
- Devā-1 Tihāl (Dalak)
- Devā-1 Hummā
- Sifāt-1 Şiyāf (Fitillerin Özellikleri)
- Yakı
- Alāmet-i Bevāsir (Basurun Belirtileri)
- İlāc-1 Bevāsir-i İshāl (Basur Türü)
- Devā-1 Bevāsir-i Dem (Kanlı Basur, Basur Türü)
- İlāc-1 Dübürü (Makat) Çıkana
- İlācü'l-Sara'
- Devā-1 Südde (Mide Dolgunluğu)
- Ma'cün-1 Devā-1 Misk
- Devā-1 Hark-1 Āteş (Ateş Yanığı)
- Devā-1 Temregü
- Devā-1 Sigil
- Devā-1 Kulunç (Yel Girmesi)
- Devā-1 Derd-i Miyān (Bel Soğukluğu)
- Devā-1 Selesü'l- Bevl (Prostat)
- Döşeğe İşeyen Oglana Devā
- Bevl Yolundan Kan Gelse
- Devā-1 Hasbü'l-Bevl (İdrar Yapamama)
- Devā-1 'Usrül-Bevl (İdrar Yapmada Zorluk)
- Mesānede Taş Olsa
- Devā-1 Habsü'l- Hayz (Adet Olamama)
- Devā-1 İfrāt-1 Dem (Aşırı Adet Kanaması)
- Devā-1 Zūr (Sıkıntı)
- Devā-1 Mühlik (Öldürücü Hastalık, Veba)
- Netice-1 Kelām

EL-BĀBÜ'S-SĀLİS (III. BÖLÜM)

- El-Bābü's-Sālis fi'l-Menāfi' (Üçüncü Bölümün Yararları)fi'l öncesi boşluk silindi
- Şarāb-1 Enār (Nar Şerbeti)
- İstihrac-1 Eşribe-i Şüküfe (Çiçek Şurubu Çı-karma)

- Şarāb-ı Benefşe (Menekşe Şurubu)
- Şarāb-ı Hindibā
- Dūhn-i (Sürülecek Yağ)Topalak
- İstihrāc-ı Dūhn-i Mivehā (Meyve Yağlarının Çıkarılması)
- Helvā-ı Hükemā (Şifalı Helva Yapımı)
- Ma'cūn-ı Vec (Ağrı Macunu)
- Devā-ı Kabz
- Şarāb-ı Müshil
- Hukne-i Mücerreb (Denenmiş Lavmanlar)

EL- BABŪ'R- RĀBİ' (4. BÖLÜM)

- Ma'rifeti't Tiryāk
- Hatimetü'-l- Kitāb

“MANZUME-İ TİBB” ESERİNDE YER ALAN BAZI HASTALIKLARDAN VE TEDAVİLERDEN ÖRNEKLER

BAŞ AĞRISI

Nidai'nin; şayet baş ağrısının nedeni soğuk ise çaresinin sıcak olduğu, sıcaktan ise dermanının soğuk olduğunu hekimlerin belirttiğini, şifasının onun zıddıyla olduğunu, baş ağrılarında müşhil verildiğini, baş ağrısı, kanın fazlalığından ise kan aldırılması gerektiği, melankoliden oluyorsa bidnus yağı sürmesini, sıcaktan oluyorsa gülsuyu ve kafuru karıştırıp kabak yağı sürmesini, soğuktan oluyorsa firfiyun (sütlüğü otu) yağı sürmesinin yeterli olduğunu belirttiği beyitler aşağıda yer almaktadır.

Deva-ı Sudā

- *Başun agrısı kim sovukdan ola* (T: Baş)
- *Issıllar-ıla gerekdür devā ana* (T: Issıllar-ıla āna devā kıla)
- *Issıdan olana sovukdur dermān* (T: sovuk)
- *Hükemā kavlidir unutma hemān*
- *Zıddı ile olur 'ilāc u devā* (B: zıddıyla, dermān)
- *Tāki zā'il ola sudā'-ı anā*
- *Baş ağrılarında müşhil vir*
- *Kan gālib olursa kan aldır*

- *Mālihūlyādan ger agrısa baş* (B: agrısa ger)
- *Dūhn-i bednūsu eyle ba'de tirāş*
- *T.7b Issıdan olsa gül suyu kāfūr*
- *İt tılā yā āna kabak yağı sür*
- *Firfiyūn yağı sür sovukdan eger* (B: yağını)
- *Başa irdi ise elem bu yeter*

MENEKŞE ŞURUBU

Nidai'nin; “Menekşe şurubunun göğüse, ciğere, böbreğe, mesaneye, eleme, safrayla ilgili ateşlere, mizacı yumuşatmaya, sancıya ve mideye yararlı olduğunu belirttiği şurubun yapımını da şöyle açıklar; Bir vakiyye menekşeyi dört vakiyye suyla hafif ateşte menekşenin özü çıkana ve menekşe rengi ağarınca kadar kaynatıp süzünüz. Bu suya bir vakiyye şeker ekleyerek kıvama gelene kadar kaynatınız. Bundan isteyen istediği kadarını suyla karıştırıp aç karna içerse deva sebebi olacağını ancak asıl devayı verenin Allah olduğuna vurgu yapıp tüm hekimlerin her zaman böyle şurup hazırladıklarını ifade ettiği beyitler aşağıda yer almaktadır. Yazarın “*Sebebi bu viren devāyı hudā*” şeklindeki sözleri aynı yüzyılda yaşamış Ambrosio Pare'nin “*ben tedavi ettim tanrı iyileştirdi*” sözleriyle benzerlik göstermektedir.¹⁶

Şarab-ı Benefşe (Bu başlık B'de yok)

- *Şol benefşe şarābı kim dirler* (B: şu)
- *Ānı rence şifā diyü yirler*
- *Gögse vü öykene virür kuvvet* (B: Göğüse öykene)
- *Bögrege kavuga dahı vüs'at*
- *Başda olan elemlere nāfi* (B: Başında)
- *Safrāvi her harārete dāfi*
- *Yumşadur tab'ını mülāyim ider*
- *Sancuyı def'vü ma'dei ter ider* B: Sancıyı giderür ma'dei ter)
- *San'atı bu durur benefşeyi āl*
- *Bir vakiyyeye dört vakiyye su sal*
- *T.19a Āteş-i nerm ile bunu kaynat*
- *Suya çıka benefşeden haslet*
- *Āgara tā benefşe rengi gide*

- *Sapını giderüp de andan ide*
- *Süzüp ol suyına vakiyye şeker*
- *Tarh idüp kaynadup revāk ideler*
- *Ne kadar istesen kaşig-ıla al*
- *İçecek denlü su koya fi'l-hāl*
- *İçse aç karına tā ola devā* (B: İçilür aç karına
ola devā
- *Sebebi bu viren devāyi hudā* (T: vire)
- *Hep çiçekler şarābı böyle olur*
- *Hem etıbbā hemişe böyle kılır*

MEYVE YAĞININ ÇIKARILMASI

Nidai; meyve yağlarından biri olan turp yağının çıkarılışını şöyle anlatır; Turpun irisi kalmamak üzere rendelemesini ve üzerine ince tuz atıp yavaş ateşte suyu çıkana kadar kaynatmasını ve o sudan iki ölçü alarak buna bir ölçü zeytinyağını katıp hafif ateşte suyu gidip yağı çıkana kadar kaynatmasını belirterek bu yağın kulak ağrısı ve bel sızılarını için şifa olduğunu ifade ettiği beyitler aşağıda yer almaktadır.

İstihrac-ı Dühn-i Mivehā

- *Diler isen yemüşlerin ey ahı* (B: dahı)
- *Yağı niçe çıkar bil ānı dah ı* (B: ahı)
- *Turp yağı bu cümleden birisi*
- *Rendeden çek ki kalmaya irisi*
- *Yumuşak tuz saçup muharref ko*
- *Turpdan ayrıla çıka hemen su* (T: hem)
- *Ol sudan iki cüz alup cānā*
- *Zeyt yağını bir cüz eyle ānā*
- *Āteş-i nerm ile anı kaynat*
- *Su gide yaga çıka tā kuvvet*

- *Kulak ağrısına devādur bu*
- *Bil sızılarına şifādur bu* (T: bile hem sızıya)
- *Cümle yağlar sanayi'in cānā*
- *Sana keşf eyledüm bi-Hakk-ı Hudā*
- *Ola bir gün bana du'a idesun*
- *Her kaçan hastaya devā idesin*

SONUÇ

Nidai, eserde ilaçların hazırlanmasında dirhem, oran, vakiyye gibi ölçü verip “Galen’ ve Eflatun’u “ referans göstermiştir. Bazen de “hekimler” şeklinde referans belirtmiştir. Eserde yer alan hastalıklar büyük olasılıkla halk arasında sık görülen rahatsızlıklar olup cerrahi bir uygulama içermemektedir. Bununla birlikte tedavi şekilleri, daha çok halkın kendi kendine hazırlayıp uygulayabileceği ilaçlardır. Aynı zamanda tuğla koyma, şişe çekme, kan aldırma gibi mekanik yöntemlere de yer vermiştir. Şurup, fitil, yakı ve karışım şeklindeki ilaçlar, bitkisel, madensel ve hayvansal kaynaklı olup tedavi şekillerinin hepsi tecrübe eseri olduğu göze çarpmaktadır. Nidai, genelde hastalığın verdiği rahatsızlıklara, bazı hastalıklarda hastalığın nedenlerine vurgu yaptıktan sonra tedavisinin nasıl olacağından ve önerdiği ilacın yararlarından bahsetmiştir. Hastalıkları dört unsur arasındaki dengesizlikle açıklamaktadır. Nidai’de diğer hekimlerde görüldüğü gibi hastalığı iyileştirenin Allah, hastalıkların oluş sebepleriyle tedaviyi sağlayacak olanın da hekim olduğu görüşü mevcuttur.

Teşekkür

Makalenin İngilizce özetini yazan, Bogaziçi Üniversitesi Batı Dilleri ve Edebiyatı mezunu Cumhuriyet Üniversitesi Yabancı Diller Yüksekokulu okutmanı Zehra Gündar Ekiz’e teşekkür ederiz.

KAYNAKLAR

1. Ömek Büken N. Folklorik Değerler ve Folklorik Tıp. T Klin Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi 2003; 11:45-47.
2. Demirhan A. Halk Hekimliğinin Tanımı, Tarihi Gelişimi ve Özellikleri. Tıp Dünyası 1985; 58: 191-205.
3. Gökalp Z. Hazırlayan Kaplan M. Türkçülüğün Esasları. I. Baskı. İstanbul: MEB Yayınları; 1990.s. 208-9
4. Canpolat M, Önler Z. İshak bin Murad Edviye-i Müfrede. I. Baskı. Ankara: TDK Yayınları; 2007. .s.9
5. Süveren K, Uzel İ. İlk Türkçe Tıp Yazmalarında Genel Bir Bakış. Tıp Tarihi Araştırmaları 1988; 2: 126-42.
6. Şar S. Halk Hekimliğinin Dünü ve Bugünü. Türk Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri. Ankara: MİFAD Yayınları; 1988. s. 221-30.
7. Şevki O. Türk Tababetinin Mahiyeti, Tabiblerimiz ve Mevkileri. Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi. I. Baskı. Ankara: Kültür Bakanlığı; 1991. s. 52, 205.
8. Özçelik S. Nidai. 33. Cilt. İslam Ansiklopedisi. I. Baskı. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları; 2007. s. 77-8.
9. Bala M. Kırım Maddesi. 6. Cilt. İslam Ansiklopedisi. 5. Baskı. İstanbul: MEB Yayınları; 1988. s. 741-62.
10. Bursalı Tahir M. Hazırlayanlar Tatçı M, Kurnaz C. Osmanlı Müellifleri. III. Cilt. I. Baskı. Ankara: Bizim Büro Yayınları; 2000. s. 209.
11. Dirioz M. Şaban Nidai. Hekimbaşı Kaysuni-zade Mehmed Efendi, Ankaralı Şair Hekim Nidai Türk Hat Sanatı. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları; 1990. s. 41-65.
12. Köker AH. Mısırlı Hekimbaşı Kaysuni-zade Mehmed Efendinin Hayatı. Hekimbaşı Kaysuni-zade Mehmed Efendi (1512-1569) Ankaralı Şair Hekim Nidai (1502-1570) Türk Hat Sanatı. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları; 1990. s 1-7.
13. Kurtoğlu VB. Şair Tabipler. I. Baskı. İstanbul: Baha Matbaası: 1967. s. 104-117.
14. Köker AH, Görener İ. Menafiu'n- Nas ve Morfin- Berşe Alış Kanuklarının Tedavisi. Hekimbaşı Kaysuni-zade Mehmed Efendi (1512-1569) Ankaralı Şair Hekim Nidai (1502-1570) Türk Hat Sanatı. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları; 1990. s. 11-4.
15. Karabulut AR. Hekim Şaban Nidai'nin Eserleri. Hekimbaşı Kaysuni-zade Mehmed Efendi, Ankaralı Şair Hekim Nidai Türk Hat Sanatı. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları; 1990. s. 66-94.
16. Kahya E. Tıp Etiği Tarihinin Belli Başlı Noktaları (Erken Tarihlerden Modern Tıbbın Kuruluşuna Kadar Olan Dönemlerde). In: Erdemir Demirhan A, Uzel İ, Oncel O, Oguz Y, Aksoy S, Sahinoglu S, Kadioglu S, Ornek Buken N, Dogan H, Yetener M, Atıcı E eds. Uluslararası Katılımlı 3. Ulusal Tıp Etiği Kongresi Kongre Kitabı Cilt 1. Bursa: Türkiye Biyotetik Derneği Yayınları; 2003. ss 97.